

Personu ar garīgā rakstura traucējumiem rīcībspējas juridiskie un citi aspekti

Eva Kauliņa, Mg.iur., sociālais darbinieks, neatkarīgā pētniece

Legal and other aspects of the capacity of persons with mental disabilities

Eva Kaulina, Mg.iur., social worker, independent researcher

Abstract

Persons with mental disabilities have unlimited legal capacity, until legal capacity is limited by a court order. Persons with mental disabilities are entitled to take part in the proceedings of private law, to enter into transactions and to solve various other matters of everyday life. There are cases when it is unclear how far people with mental disabilities need to be allowed to act and take important decisions. Should the existing order be changed in the way that the capacity of persons with mental disabilities is not assessed as such, and persons with mental disabilities do not feel "isolated" from dealing with social issues and preventing their own health problems. It is essential to strike a balance between respect for human rights and the non-imposed support that people with mental disabilities need so much. These issues arise every day as the author encounters the capacity issues of persons with mental disabilities and other practical aspects that will be explored in this article.

Keywords

Full capacity, limitation of capacity, persons with mental disabilities, disability

Ievads

Pēdējo gadu tendence ir rīcībspējas ierobežošana kā galējā nepieciešamība, piešķirot personām ar invaliditāti, tajā skaitā personām ar garīgā rakstura traucējumiem, pilnīgas tiesības rīkoties jebkurā dzīves jautājumā un pieņemt būtiskus lēmumus. Juridisko jautājumu risināšana ikdienā ir sarežģītāka personām ar garīgā rakstura traucējumiem, neatkarīgi no viņu rīcībspējas. Raksts ir tapis saistībā ar autores darba pieredzi, kad personas ar garīgā rakstura traucējumiem, faktiski personas ar diagnozi - demence, saskaras ar juridiskā rakstura jautājumiem un nezina, un arī nevar zināt, kā rīkoties situācijās, kurās šie cilvēki atrodas.

Rīcībspējas teorētisko aspektu analīze

Saskaņā ar Invaliditātes likumu garīgā rakstura traucējumi ir ietverti funkcionēšanas ierobežojumos un ir saistīti ar slimībām, traumām vai iedzimta defekta izraisītiem garīgiem traucējumiem, kas ierobežo personas spējas strādāt, aprūpēt sevi un apgrūtina tās iekļaušanos sabiedrībā. [6; 1] Demence ir dzīves laikā iegūta plānprātība, kuras cēlonis ir smadzeņu bojājumi vai slimības. [9; 125] Demence ir sindroms, kas radies smadzeņu slimības rezultātā, parasti ar hronisku vai progresējošu norisi un daudzveidīgiem augstāko kortikālo funkciju traucējumiem, ieskaitot atmiņu, domāšanu, orientāciju, saprašanu, rēķināšanu, spēju mācīties, runas un spriešanas spēju. [12; 20] Cilvēks ar šādu diagnozi nevar apzināties savu darbību juridiskās sekas un kļūst aktuāls jautājums par šo cilvēku rīcībspēju kā tādu. Vai cilvēks ar demenci var parakstīt līgumus un uzņemties civiltiesiskās saistības, ja viņš neizprot savu darbību jēgu, būtību un sekas? Atbilde uz šo jautājumu nav viennozīmīga no teorētiska un praktiska viedokļa, kas tiks analizēts raksta turpinājumā.

No jurisprudences teorētiskā viedokļa jebkura fiziskā persona ir tiesībspējīga no pašas dzimšanas un rīcībspējīga, kamēr personas rīcībspēja nav ierobežota tiesas nolēmumā noteiktajā apjomā. Saskaņā ar Civillikuma 1408.panta otro daļu "Personas, kas atrodas aizgādībā garīgā rakstura traucējumu vai citu veselības traucējumu dēļ [...], ir rīcībnespējīgas tiesas noteiktā rīcībspējas ierobežojuma apjomā." [2; 1408] No panta izriet, ka gadījumā, ja personai ar garīgā rakstura traucējumiem ir nodibināta aizgādība, tad viņa ir rīcībnespējīga tādā apjomā, kāds ir noteikts ar tiesas lēmumu. Civillikuma 357.pants noteic, ja personai ir garīgā rakstura vai citi veselības traucējumi, tās rīcībspēju var ierobežot, ja tas nepieciešams šīs personas interesēs un ir vienīgais veids, kā tās aizsargāt. [2; 357] Tiesa, izvērtējot personas spējas, vispirms nosaka, vai un kādā apjomā aizgādnieks ar aizgādībā esošo rīkojas kopā, un tikai pēc tam – vai un kādā apjomā aizgādnieks rīkosies patstāvīgi.

Latvijas tiesu praksē izdarītas atziņas, kādā veidā ir jāskata jautājums par personas ar garīgā rakstura traucējumiem rīcībspējas ierobežošānu. Tiesu praksē norādīts, ka jautājumā par rīcībspējas

ierobežošanu tiesai ir jābalstās uz vispusīgu un objektīvu pierādījumu novērtējumu kā priekšnoteikumu personas rīcībspējas ierobežošanai, kā to paredz Civilprocesa likuma 268.pants [3; 268]. Tiesas prioritārā funkcija ir iesniegto pierādījumu izvērtēšana un attiecīgā lēmuma pieņemšana par rīcībspējas ierobežošanas noteikšanu tajās jomās, kurās ir noteiktas likumā. No tiesu prakses atziņām izriet, ka bez pierādījumu izvērtēšanas, tiesām ir jālemj par ierobežojuma saprātīgumu, nepieciešamību un lietderīgumu, izvērtējot, vai rīcībspējas ierobežojums ir pamatots un nav cita tiesiskā līdzekļa, kas būtu labvēlīgāks personas interešu aizsardzībai. Būtisks aspekts ir arī saiknes konstatēšana starp personas faktiskajām spējām un rīcībspējas ierobežošanu. [8; 7]

Arī Latvijas juridiskajā literatūrā ir aplūkojama rīcībspējas institūta attīstība. K.Čakste raksta, ka agrāk jau fiziski defekti pilnīgi atņēma darbības spēju [...]. Vēlāk civiltiesības pilnīgi sarāvušas saites ar publiskām tiesībām – fiziski defekti vairs neatstāja nekādu iespaidu uz personas darbības spējām. Bija tikai daži fiziski defekti, kas neatļāva personām izvest dažas darbības, dažus juridiskus aktus. [4; 38] K.Balodis norāda, ka garā slimie ir pilnīgi rīcībnespējīgie, jo gara slimība traucē personai apzināties savas rīcības nozīmi un tiesiskās sekas. Tomēr Civillikumā bija nošķirti plānprātīgie, kuriem tomēr netrūka vajadzīgās prāta spējas parastu lietu pārziņā, un tie bija rīcībspējīgie, kamēr viņi rīcībspēja nebija ierobežota ar tiesas lēmumu. [1; 85-86] Mūsdienu civiltiesībās atzīts, ka tikai gadījumā, ja neviens no rīcībspējas mazāk ierobežojošiem mehānismiem nav piemērots vai pietiekams, varētu runāt par rīcībspējas ierobežojumu noteikšanu. [10; 14] Starptautiskajā līmenī viens no apjomīgajiem pētījumiem par personu ar intelektuālā un garīgā rakstura traucējumiem rīcībspēju ir Eiropas Savienības Pamattiesību aģentūras [5; 1-30] veikts pētījums, kura atziņas norāda, ka Apvienoto Nāciju Organizācijas Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām iezīmē invaliditātes koncepcijas maiņu. Konvencijā tiek uzskatīts, ka personām ar invaliditāti ir tādas pašas tiesības kā citiem cilvēkiem un līdz ar to viņām pašām ir jāpieņem būtiski lēmumi. [7; 12]

Viss iepriekš izklāstītais ir attiecināms uz jurisprudences teorētiskajām atziņām un secinājumiem, kas izriet no juridiskās literatūras un publiski pieejamas tiesu prakses.

Rīcībspējas izpēte no praktiskā viedokļa

Ir arī personu ar invaliditāti rīcībspējas ierobežošanas praktiskie aspekti, ar kuriem raksta autore saskaras savā darbā katru dienu. Pirmkārt, personu ar invaliditāti, proti, ar garīgā rakstura traucējumiem, rīcībspējas ierobežošanu ir jāiniciē kādam tuvam cilvēkam, radniekam un tml. Taču raksta autore pieredze rāda, ka bieži vien personām ar garīgā rakstura traucējumiem, tajā skaitā tām personām, kuras sirgst ar demenci, nav tuvinieku, kas varētu rūpēties par šīs personas rīcībspējas ierobežošanu personas interesēs. Sociālie darbinieki, kuru aprūpē atrodas personas ar garīgā rakstura traucējumiem, to nedarīs un nav teikts, ka viņiem tas būtu jādara. Turklāt personu rīcībspējas ierobežošanas nepieciešamība un pamatotība ir vispusīgi jāizvērtē, kā tas izriet no jurisprudences teorētiskajām atziņām un tiesu prakses. Līdz ar to nav skaidrs, kam būtu jāiniciē personas rīcībspējas ierobežošana šajos gadījumos un šis aspekts nav noregulēts.

Otrkārt, raksta autore darba pieredze ir saistīta ar dzīves gadījumiem, kad personas ar invaliditāti ir spiestas uzņemt materiālo atbildību. Praktisks piemērs no raksta autore darba pieredzes, kad personai ar invaliditāti patapinājumā tiek izsniegts ratiņkrēsls, kas ir nepieciešams šai personai veselības traucējumu dēļ. Šādu tehnisko palīgīdzekļu izsniegšanas kārtību paredz Ministru kabineta 15.12.2009. noteikumi Nr.1474 "Tehnisko palīgīdzekļu noteikumi" [11; 1]. Lai saņemtu šo tehnisko palīgīdzekli, t.i., ratiņkrēslu patapinājumā, personai ar invaliditāti ir jāparaksta līgums. Tas ir patapinājuma līgums par ratiņkrēsla nodošanu personas lietošanā uz noteiktu laiku ar pienākumu atdot izsniegto ratiņkrēslu pēc līguma termiņa beigām. Personai ar invaliditāti ir jāveic vienreizējā iemaksa par ratiņkrēsla izsniegšanu patapinājumā. Taču gadījumā, ja ratiņkrēsls tiek bojāts vai pazūd, personai ar invaliditāti ir jāsedz ratiņkrēsla vērtība, kas ir noteikta līgumā. Turklāt persona ar invaliditāti ir atbildīga par saņemtā ratiņkrēsla bojājumiem vai zaudējumiem, kuri radušies personas darbības vai bezdarbības rezultātā, un nodarītie zaudējumi personai ir jāatlīdzina jebkurā gadījumā. Persona ar invaliditāti neatbild vienīgais par izsniegtā tehniskā palīgīdzekļa bojāeju, ja tā ir notikusi nepārvaramās varas apstākļos. Secināms, ka persona ar invaliditāti atrodas tādā situācijā, ka, no

vienas puses, viņai ir nepieciešams tehniskais palīglīdzeklis, jo veselības traucējumu dēļ, tas ir vitāli svarīgs. No otras puses, personai ar invaliditāti jāparaksta līgums par šo tehnisko palīglīdzekli, pat neapzinoties, ka ar līguma parakstīšanu persona uzņemas pilnu materiālo atbildību par jebkādiem zaudējumiem, kas varētu rasties saistībā ar šo ratiņkrēslu. Tas nozīmē, ka personas rīcībspēju pat nevajadzētu ierobežot, ja personai ir jāparaksta līgums par tādu tehnisko palīglīdzekli, kas ir nepieciešams personas atbilstoša dzīvesveida nodrošināšanai. Bet fakts, ka persona neizprot savas darbības, noslēdzot šāda veida darījumu, ir joprojām aktuāls. Vai ir jāļauj personai pieņemt “nesaprātīgu lēmumu”, vai tomēr ir jāizveido tāda kārtība tehnisko palīglīdzekļu izsniegšanā personām ar invaliditāti, lai šādi “nesaprātīgi lēmumi” no personas puses vispār netiktu pieņemti?

Juridiskā rakstura problēmas saistībā ar pieņemto lēmumu personai ar garīgā rakstura traucējumiem rodas tajā brīdī, kad ar izsniegto tehnisko palīglīdzekli kaut kas notiek – tas sabojājas, vai pazūd. Dzīves pieredze rāda, ka līguma noteikumi netiek izskaidroti un noslēgtā civiltiesiskā darījuma juridiskās sekas netiek izprastas. Realitātē persona ar invaliditāti uzskata, ka veselības centrs, kas izsniedza ratiņkrēslu vai citu tehnisko palīglīdzekli, rūpējas par personas veselību un palīdz personai tikt galā ar viņas veselības traucējumiem. Taču veselības centrs darbojas kā starpnieks tehnisko palīglīdzekļu izsniegšanā un organizē līguma parakstīšanu un uzskaiti, kā arī kontrolē noslēgto līguma noteikumu izpildi. Savukārt, parakstītā līguma juridiskās sekas ir jāuzņemas pašai personai ar invaliditāti. Raksta autore prāt, ja veselības iestāde darbojas kā tehnisko palīglīdzekļu izsniegšanas starpnieks starp valsti un personām ar invaliditāti, tad šim veselības centram ir arī jāuzņemas materiālā atbildība par izsniegtajiem tehniskajiem palīglīdzekļiem, nevis jādeleģē sava atbildība personām ar invaliditāti. Un faktiski jānostāda šīs personas tādā pozīcijā, ka bez līguma parakstīšanas tehniskā palīglīdzekļa izsniegšana nav iespējama. Raksta autore prāt, tehnisko palīglīdzekļu izsniegšana personām ar garīgā rakstura traucējumiem ir jāorganizē tādā veidā, lai izslēgtu civiltiesisko darījumu noslēgšanu un materiālās atbildības uzņemšanos. Tad tehnisko palīglīdzekļu izsniegšana būtu vērtējama kā valsts atbalsts personām ar invaliditāti, nevis kā personu ar garīgā rakstura traucējumiem nespējas izmantošana un faktiski legālas iedzīvošanās uz šo personu rēķina stiprināšana.

Secinājumi

1. Teorētiskie atzinumi apkopo tādas atziņas, ka persona nevar tikt atzīta par rīcībnespējīgu tikai tādēļ, ka pieņem “nesaprātīgus lēmumus”.
2. Tiesību akti uzliek tiesām pienākumu vērtēt visus faktiskos un katram konkrētam gadījumam atbilstošus apstākļus un pieņemt objektīvo lēmumu, kas ir vienīgais iespējamais, jo rīcībspēja ir ierobežojama vienīgi galējās nepieciešamības gadījumā.
3. Ir konstatējamas juridiskā rakstura problēmas starp rīcībspējas institūta teorētiskajām un praktiskajām atziņām.
4. Personas ar garīgā rakstura traucējumiem tiek iesaistītas pirmšķietami vienkāršajās sadzīviskajās darbībās, bet rezultātā no personām ar garīgā rakstura traucējumiem tiek pieprasīts atlīdzināt tehnisko palīglīdzekļu vērtību, kas šīm personām rada papildu finansiālās grūtības.

Summary

Numerous publications at the national and international level have been devoted to the issue of the institute for disability. Latvian civil law experts such as K.Torgans, K.Balodis, K.Cakste wrote about the institute of legal capacity, as well as extensive researches have been made. The Convention on the Rights of Persons with Disabilities recognizes that persons with disabilities have the same rights as other people and that it is therefore up to them to make important decisions. Such a rights-based approach to disability has a significant impact on legal capacity and its implementation. In recent years, therefore, there has been a tendency to curtail capacity as an absolute necessity, giving persons with disabilities, including persons with mental disabilities, the full right to take action in all matters of life and to take important decisions.

However, it must be acknowledged that mental disabilities not only affect and limit one's self-care abilities, but also affect one's ability to understand behavior, to participate, to control activities and to express a will. The term of mental disabilities is governed by legislation that provides the appropriate legal guarantees for its application. Under the Invalidity Act, mental disabilities are restricted in functioning and are associated with illnesses, injuries, or mental disorders caused by an inherited defect that limit a persons' ability to work, care for themselves and make it difficult for them to integrate into society.

Dementia is a syndrome caused by brain disease, usually with chronic or progressive course and a variety of disorders of higher cortical function, including memory, thinking, orientation, understanding, calculating, learning, speaking and reasoning. Cognitive dysfunctions are usually concomitant and sometimes manifest at the outset with changes in emotional control, social behavior, or motivation. So, dementia is a very serious illness where the person's ability to understand one's actions is very limited. A person with such a diagnosis may not be aware of the legal consequences of their actions and therefore the question of their capacity is becoming actual as such.

From the point of view of legal theory, any natural person has legal capacity from birth, and is capable as long as the legal capacity of the person is not limited to the extent determined by the court decision. Pursuant to the legal framework of the Civil Procedure Law, the capacity of a person with a mental or other disability may be restricted to the extent that he / she is unable to understand the meaning of his / her activities or to manage his / her activities. The case law concludes that the court is guided by the circumstances in which evidence is presented when determining the scope of the capacity limitation. Thus, the court's primary function is to evaluate the evidences submitted and to make the relevant decision on the restriction of legal capacity in areas where it is prescribed by law. Without valid and relevant evidence, the court's decision cannot be considered as lawful.

There are also practical aspects of limiting the capacity of persons with disabilities, which the author faces in her daily work. Persons with mental disabilities are single and are under control of social services, so assessing their capacity is a complex issue. In addition, persons with mental disabilities are forced to enter into a civil contractual relationship for the purpose of improving their health, namely to borrow technical aids without really understanding the legal consequences of their actions. It is thus a matter to debate that the issuing of technical means must be organized in such a way that civil and material liability shall be excluded.

Literatūras saraksts

1. Balodis Kaspars, Ievads civiltiesībās. (Rīga: Zvaigzne ABC, 2007), 85-86.
2. Latvijas Republika. 28.01.1937. Civillikums: Latvijas Republikas likums. Valdības Vēstnesis.
3. Latvijas Republika. 14.10.1998. Civilprocesa likums: Latvijas Republikas likums. Latvijas Vēstnesis.
4. Čakste Konstantīns, Civiltiesības. Lekcijas. Raksti. (Rīga: Zvaigzne ABC, 2011) 38.
5. European Union Agency for fundamental rights. Legal capacity of persons with intellectual disabilities and persons with mental health problems. Iegūts no: <http://fra.europa.eu/en/publication/2013/legal-capacity-persons-intellectual-disabilities-and-persons-mental-health-problems> [sk. 01.12.2019]
6. Latvijas Republika. 20.05.2010. Invaliditātes likums: Latvijas Republikas likums. Latvijas Vēstnesis.
7. Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām. Iegūts no: <https://likumi.lv/ta/lv/starptautiskie-ligumi/id/1630> [sk. 15.12.2019]
8. Latvijas Republikas Augstākā tiesas Civillietu departamenta 2017.gada [...] SPRIEDUMS Lieta Nr.[..], SKC-[I]/2017. Iegūts no: www.at.gov.lv [sk. 21.12.2019]
9. Lielā enciklopēdiskā vārdnīca. (Rīga, Jumava, 2003).
10. Mazapša Annija. "Rīcībspējas institūta tiesiskais regulējums un tā piemērošana praksē" (Jurista Vārds, 17.05.2016., Nr. 20.)
11. Ministru kabinets. 15.12.2009. Tehnisko palīglīdzekļu noteikumi: MK noteikumi Nr.1474. Latvijas Vēstnesis.
12. Psihiski un uzvedības traucējumi. Iegūts no: <https://www.spkc.gov.lv/ssk10/index7234.html?p=%23112> [sk. 30.12.2019]